

Historie mezi literaturou a vědou

JAROSLAV MAREK

Když necháme stranou lidské vlastnosti historiků, lišíme se navzájem svou specializací. Někdo se zabývá jen raným středověkem, druhý je medievalista obecně. Jsou historikové novověku, ale jsou také specialisté soustředění na dějiny diplomacie mezi dvěma světovými válkami. Napříč těmito druhy a čeleděmi jde ještě jiné členění dějepisců. Někteří, a právě ne ti bezvýznamní, píší jinak než ostatní. Píší jiným způsobem, jiným jazykem, jiným stylem. Pochybují, že matematik postřehne na dvou napsaných odstavcích rozdíl podle toho, zda je jejich autorem matematik O. Borůvka nebo E. Čech. Hodnota a působení jejich výroků vůbec nezáleží na tom, jak vyjádří svoje stanovisko. Význam objevu nezávisí na tom, jak o skutečném nebo domnělém objevu kontrolované jaderné syntézy referoval M. Fleischmann.

V historickém spisování je to jiné. To, že Churchill dostal Nobelovu cenu za svoje historické dílo, nezáleželo na politické intrice či prodejnosti švédských akademiků. Na váhu padal způsob psaní. Úsudek o tom, má-li historik pravdu, je možné si utvořit jen na základě srovnání s jinými napsanými texty. Stránka Palackého se liší od stránky z Tomka jako den od noci. Pekaře si nemůže jen trochu zběhlý čtenář splést s Novotným, Chaloupeckého odlišit odstavec od Kazbundy. Faktura textu je jiná, když píše Válka či Mezník, Šmahel nebo Třeštík. Slova, slova, slova, Výsosti. Proč je tomu tak a proč by na nich mělo záležet ve vědě, které jsme v dobách studia říkali historie nebo dějepis, později po posunutí významu a rádoabyzvědečtění jí dali jméno historiografie, a jejíž produkce se dá stále ještě nazvat dějepiscetvím?

Asi proto, že je to zvláštní věda. Historikovy objevy nemění nic na povaze světa kolem nás. Týkají se něčeho, co už není, co v nejlepším případě, často nepoznáno, přetrvává jako jedna složka přítomnosti – katedrála, zakřivení městské ulice, pomístní jméno. Historikovy pravdy mohou působit pouze oklikou. Pomáhají jen měnit člo-

věka, který svět poznává a který v něm jedná. Cesta k tomu vede pouze prostřednictvím slova, především psaného slova. Prostředky jazyka, v nejvyšších polohách přímo magie slova, způsobují, že vzdělaný, leč neodborný čtenář nemá k žádné jiné odborné disciplíně tak otevřený přístup jako k výsledku práce historiků. Nejen v dobách svého zrodu, ale po větší část své existence je pokládána za umění, její produkty za literární díla. U nás tato doba skončila s dílem Palackého. S pokračující diferenciací intelektuální činnosti a s rozchodem krásné a odborné prózy se změnila spjatost dějepiscetví se slovem z přednosti ve slabinu. Někdy ve výhodnou slabinu. Historikovi se toleruje a honoruje, když píše tzv. literaturu faktu, Sachbücher, nonfiction. Předpokládá se, že její autor do datečně přepisuje přístupnou formou poznatky svého nebo cizího, v příznivém případě seriózního bádání. Někdy se vyvozuje, že práce napsaná tak, aby ji četl s porozuměním a potěšením i neodborník, do vědy nepatří. Podle tohoto předsudku je její autor jen obratný stylist. Naopak o nesrozumitelně a nepřístupně napsaném nesmyslu se dá stále šířit přesvědčení, že jde o náročné vědecké dílo, pochopitelné jen opravdovým učencům. Naštěstí se zdá, že výkyv kyvadla směrem k negaci v podání historických poznatků je za námi. Stále více se připouští, že odbornost a výstižnost vyjádření se v téměř díle nevyplývají. Platí se za to rizikem konjunkturálního a mnohmluvného přemilání banalit zakrývajících skromné jádro opravdového poznání.

Umění psát vědu, konkrétně historii, neznamená automaticky poetičnost výrazu, básnický jazyk zavlékaný do vědy, zdobnost vyjadřování, něco přidaného, bez čeho se věda obejde. Nejde však vůbec o dekorace stavěné kolem věcného sdělení. Stačí připomenout dva historiky, jednoho staršího a jednoho současného, Slavíka a Mezníka. To, co vyšlo z jejich pera a stroje, má kvalitu, kterou kdysi Jakobson nazval půvabem holé prostoty a čemu

by Barthes přisoudil nulový stupeň „de l'écriture“. Přesto oba poskytují příklad výrazného individuálního stylu lišícího se od těžkopádnosti a nudy, která zaplavuje stránky odborné produkce. Není proto těžké přisvědčit názoru, že ti ve vědě, kdo otevírají nové průzory a nutí jít jinými stezkami, píšou každý jinak a neobvykle. Asi proto, že vidí to, co jiní nepostřehnou. Jsou nuceni hledat nová pojmenování pro objevené fakty a nová spojení pro zaznamenání dosud nepostřehnutých vztahů. Stokrát slyšené a hostejné banality nelze vyslovovat jinak než jazykovými prefabrikáty. Slovesný tvar moderních dějin Moravy není kostým navlékaný na kostru ověřené a notoricky známé faktografie. Je vtělením nového vidění minulých věcí. Vidění možná pro někoho problematického, ale vždy budícího zaujetí a posunujícího náš horizont za dosavadní linii. Nepochybně by jiný autor obdobných odborných schopností přišel s analogickým množstvím nových poznatků, aniž by se jeho styl podobal Váلكově díku. Avšak pokud by přišel opravdu s něčím jiným, vytvořil by si i svůj způsob vyjádření. Není v moderní české historiografii mnoho autorů, u nichž by zřetel k formě byl tak potlačen, jako byli zmíněni V. Novotný a K. Kazbunda. I tak však byli autory nezaměnitelné osobitosti: proto, že měli co říci. Není významného, tím méně pak velkého historika, který by byl sice velkým autorem, ale nicotným vědcem. Proto musely být i poslední útoky na hodnotu Pekařova díla doprovázeny i označováním jeho způsobu psaní za prázdný verbalismus.

Jak je vidět, neobejdeme se bez laického exkurzu do jazykovědy, bez použití pojmu jazykového slohu či stylu. Nerozhodují, zda byl V. Mathesius geniálním jazykovědcem, ale tvrdím, že měl geniální schopnost využít možností českého jazykového systému k vytvoření vědeckého stylu takřka klasického, který je nadto přístupný i tomu, kdo má k lingvistice hodně daleko. Definoval sloh jako „význačný způsob, kterým je využito nebo se obvykle užívá vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétním účelům“, a mluvil o různých funkčních slozích. Během doby se poznatky pražské lingvistické školy staly součástí běžného učiva. Proto ví už i historik, že existuje odborný historický styl a uvnitř něho i individuální styly, spojené s konkrétním historikem-autorem. Na něm mají výrazný podíl individuální schopnosti a záměry autora. Vyplatí se však ještě návrat k Mathesiovi, k jeho názoru o činitelích, které určují sloh; jsou jimi „materiál jazykový, osobnost mluvčího nebo pisatele a cíl, k němuž se směřuje“. Důležité je zejména pokračování jeho výkladu, kde říká, že „jiné možnosti slohové jistě poskytuje čeština a jiné zase němčina nebo francouzština, jiným slohem psal kritiky literární F. X. Šalda a jiným J. Vodák, jiného slohu vyžaduje list důvěrný a jiného list obřadný. Z hlediska těchto tří faktorů můžeme rozeznávat sloh jazykového základu (sloh český, sloh německý, sloh francouzský), sloh autorské individuality (sloh Šaldův, sloh Vodákův) a sloh funkčního objektu (sloh důvěrného listu, sloh listu obřadného...)“. Podnětnost těchto myšle-

nek připomenul literární historik, teoretik překladu a překladatel J. Pechar. Doplnil je pozoruhodnými postřehy o typologické odlišnosti odborných stylů v různých jazycích, způsobené odlišným jazykovým základem. Naznačil i souvislosti mezi diferenciací odborných stylů a kulturně historickým kontextem.

Historik, který má v paměti jen elementární poučení o stylistice, není jistě způsobilý vstoupit na terén přísné jazykovědy; odvažuje se však vyslovit některé svoje dojmy. Dojmy historika čtenáře. Za prvé se mi zdá, že se funkční historický sloh u nás prezentuje ve velmi odlišných realizacích. Jeho rozpětí je značné, připomeneme-li si jména českých historiků, o nichž byla zmínka. Vejdou se do něho individuální styly velmi si nepodobné a je těžké najít jejich invariant. Za druhé mám za to, že právě toto rozpětí od prosté parafráze čísel statistické tabulky po esej odlišuje český historický styl od stylu jiných věd, především exaktních, neřku-li matematiky. Že však ani přírodní vědy nejsou odsouzeny k nuzotě výraziva, ukazují někteří autoři, netuctovní, přesvědčivě. Je-li v podvědomí českého čtenáře jako spisovatel L. Thomas – a možná víc jeho překladatel – pak by se nemělo zapomínat ani na V. Úlehlu. Avšak v zásadě asi platí, že v produkci historiků (historiků umění, literatury, hudby) je stylová rozrůzněnost větší než ve skupinách věd jiných.

Obecně můžeme předpokládat, že krajním extrémem tohoto rozpětí je stav, který R. Barthes nazval nulovým stupněm rukopisu, tedy toho, co budeme opisovat pojmenováním, které do mezinárodní terminologie vnesl Jakobson, totiž literárnosti. Tedy rezignace na umělecké a estetické ztvárnění výroku a úsilí o neosobní věcnost matematické formule či jazyka počítače. Nejzavilejší odpůrci literárnosti historického díla by si přáli, aby se historik vyjadřoval aspoň tak střízlivě a stroze, jak referuje o své práci v časopisu *Nature* biochemik. I když však číslo, tabulka, schéma, diagram nacházejí čím dál víc místa v textech historiků, dostávají svůj smysl a nabývají řeči až v okamžiku, kdy se k nim připojí slovní výklad a zařadí se do souvislosti vyprávění či popisu. Převodění historické informace na matematický vzorec zůstane ještě dlouho utopií. Příklady pro takové pojetí vědeckého textu, kde je hledisko k formulaci stlačeno na minimum, se najdou převážně v produkci přírodovědců. Střídmost a střízlivost, neliterárnost jejich sdělení je podmíněna skutečností, se kterou se setkáme zanedlouho i při poznámkách o dějepiscectví. Výroky přírodovědce vtělené do knih a článků se týkají faktů přesně vymezených a pro účel analýzy čistě vypreparovaných. Přírodovědec si je sice vědom souvislosti svého studovaného faktu s jinými jevy, ale ukládá si metodickou kázeň a povaha faktů mu ji umožňuje. Vyšetřuje tyto souvislosti, ale především v jejich působení na studovaný fakt, nikoliv opačně, v působení faktu na okolí. Monografie hnízdění ptactva na území republiky nechce zpracovat nic jiného než fakt sám, vyčerpat jej do úplnosti. Ta je dosažitelná při vynaložení příslušné námahy, potřebného času a existenci podkladů.

Neexistuje diskuse o tom, kde jsou hranice studovaného jevu. A co je nejdůležitější, s textem takové práce, s jeho termíny, slovními spojeními a syntaktickými konstrukcemi se nespojují žádné konotace. Čtenář si nemá nic domýšlet, pokud badatel vyčerpá všechnu látku a řekne vše, co se podle titulu práce čeká.

Čtenáři historické odborné literatury je patrná nejen literárnost některých prací, ale i její různá míra. Pozoruje, že hranice směrem k uměleckému stylu je otevřená nebo aspoň propustná. Historik ji překračuje i podle toho, jak si je vědom, ke komu se obrací. Souběžně však působí ještě jiní činitelé, kteří leží mimo okruh jazykové či jazykovědné problematiky. Je to povaha historického faktu. Ten se v případě historického spisování kryje s námětem, tématem, ať je jím v jednom případě datum narození Petra Chelčického a v druhém význam husitské revoluce. Povahou faktu myslím především jeho extenzitu (falza Jána Literáta proti působení bratříků na Slovensku), jeho složitost (nacionalismus u Dalimila proti mentalitě středověkého člověka) a měřítko, v němž historik na fakt pohlíží. A přicházím s hypotézou, že stupeň literárnosti se zvyšuje úměrně s tím, jak téma nabývá na šíři, jak roste komplexnost a strukturovanost faktu-tématu a jak se zmenšuje měřítko historikova zobrazení. Pojmy, jichž užívám, vyžadují ovšem zdůvodnění, mají-li obstát jako výchozí hypotéza.

Například u odborné historické prózy s minimální literárností jsou řídké. Mohou se objevit jen tam, kde má autor svázané ruce při výběru východiska, perspektivy nazírání, seřazení svého postupu, zapojení studovaného jevu do vyšších významových celků. Klasickým a jediným pamětihodným příkladem v českém dějepisectví jsou Dobnerovy komentáře k Hájkově kronice. Předpokladem existence tohoto dnes vzácného žánru je to, co jsme shledali na textech přírodovědců. Maximální izolovanost dílčích témat a motivů, zaostření na detail, potlačení zřetele k dalším souvislostem. Badatel si jich je jistě vědom. Protože však nechce, aby do jeho laboratorního klimatu vnikaly rozptylující vlivy, odsunuje je do pozadí. Existence tohoto typu historické literatury byla důvodem, proč i v češtině dlouho setrvalo užívání dvojice pojmů dějezpyt a dějepis. Kritické komentáře se sice samostatně nepiší, ale dále se používají pomůcky druhu Dějiny Československa v datech. Vedle toho stále existuje velmi důležitý okruh historické produkce, která rovněž tenduje k pólu literární střídmosti. Jsou jí analytické studie z pomocných věd historických. V nich najdeme nejlepší doklad koncentrovaného soustředění na izolovaná témata, na vidění faktu v jeho co největší odloučenosti od souvislostí. Vynětí z kontextu je samozřejmě jen důsledkem snahy o krajní metodickou čistotu, ne projevem nevšimavosti k svazkům, které fakt spojují s celkem historické skutečnosti. Připomínám Šebánkovy studie na okraji edice kodexu, avšak stejně tak jeho ranou studii o slavonických falzech. Její závěr dokládá, jak i badatel mimořádně profesionální zdrženlivosti překračuje nako-

nec hranice vymezené pravidly pomocných věd, jsa si vědom, že žádná specializovaná disciplína nemůže obsáhnout šíři života, jehož produktem vypreparovaná fakta jsou.

Důsledky badatelského soustředění na přesně ohraničené, téměř chirurgicky zarouškované téma a rezignace na literárnost jsou vázány na činitele, který jsem nazval měřítkem. Jde o blízkost nebo odstup, z nichž historik nazírá na studovaná fakta; blízkost, která znamená podrobnost a detailnost analýzy věnované jednotlivému faktu. Soustředění na přesně vymezený fakt působí, že se v optice badatelova i historikova vidění objevuje studovaný jev ve větších rozměrech než fakty stejného řádu, jimž se v daném okamžiku pozornost nevěnuje. Když neopustíme okruh příkladů, kterých jsem užil, je snad jasné, že analýza věnovaná podílu písaře O 5 na listinách vydaných v jedné kanceláři zvětšuje, „ozvláštňuje“ tento fakt od faktů podobného druhu, od jiných písařů. Naopak ve studii o jedné panovnické kanceláři se fakta – kancléř, písaři, organizační zásady – objevují ve srovnání se studií o jednom úředníkovi ve zmenšeném měřítku.

Zvětšování měřítka studovaného faktu vedené snahou o mikroskopickou detailnost není možné při zpracování každého tématu. Působí zde činitel, který jsem nazval extenzitou a strukturovaností faktu. Nejsou to vlastnosti, jichž se při charakteristice tématu běžně užívá. Přesto, že těžko změříme velikost a komplexitu faktu, nemůžeme si nevšimnat skutečností, které užití těchto hledisek odůvodňují. Je přece nábílední, že je rozdíl v myšlenkové výstavbě prací i téhož autora, když je jedna věnována inauguračním diplomům Jana Lucemburského a druhá životu Jana z Dražic. První práce se na pozadí druhé knihy vyznačuje intenzitou analýzy soustředěné do jednoho ohniska. U druhého příkladu naráží intenzita a koncentrovanost na hranice dané extenzitou tématu. Předpokládá zvládnutí širší heuristiky, vyrovnání se s bohatou literaturou předmětu i mimo předmět. Historikův pohled se musí rozestírat po širším časovém období a teritoriu, musí přihlížet k rozmanitým projevům lidské aktivity.

Užijeme-li při pohledu na produkci historiků navrhovaného kritéria, můžeme sestavit celé stupnice námětů podle míry jejich jednoduchosti či komplexity. Bylo by nemožné vypreparovat z historické reality nerozložitelná fakta, jakési molekuly, atomy, monády. Snadnější by bylo vyznačit téma nejsložitější – světové dějiny, osud lidstva. Avšak i bez násilí a spekulace se před našima očima vytvářejí zcela plynulé řady faktů – námětů zřetelně se lišících velikostí a složitostí. Například řada, jež jde od podobizny Viléma z Pernštejna k sociálním poměrům na jednom panství, pak k hospodářské politice feudálního velkostatku a ještě dál k české společnosti 15.–17. století či až po dějiny Moravy. Výsledky analytických studií pracujících s maximálním zvětšením tématu jsou platné jen o málo déle, než sahá zkoumaný fakt sám.

Poznatky o formuláři Tobiáše z Bechyně neimplikují závěry o formuláři Jindřicha z Isernie, působí tu jen me-

todické podněty. V práci opačné optiky, např. v biografii předbělohorského šlechtice na Moravě, jsou historikovy výroky sumou a koncentrátem velkého kvanta dílčích a porůznu rozptýlených poznatků. O předbělohorské společnosti, náboženských poměrech, postavení českého státu, panském hospodaření, složení šlechtické obce, výchově šlechtice, průměrné délce života matek apod. S tím, jak taková historikova práce nabývá na syntetičnosti, získávají její teze nejen na obecné platnosti, ale ona sama se mění v metonymii a synekdochu, tedy básnický obraz. Za obrysy Karla ze Žerotína prosvítají rysy šlechtice vůbec. Historik se ocitá na hranicích, kde ke zpodobení minulosti přestává stačit přiřazování jednotlivin. Čím výše vystupuje, čím víc rozšiřuje své zorné pole v prostoru i čase, tím víc mu přibývá fakt, k nimž musí přihlížet. Musí je registrovat, nemůže je reprodukovat. Je nucen je eliminovat, seskupovat ve vyšší celky, zmenšovat je v perspektivních proporcích, musí dát zastupovat jedním mnoho ostatních. Přistupuje-li k velkým a složitým tématům, musí se učit umění, jak složitost věcí a událostí zachytit těkavým slovem. Aditivní přiřazování dílčích faktů už nestačí. Autor, který se domnívá, že vystihne celek, povahu epochy, život velkého muže tím, že nakupí bez redukce a perspektivy všechny dosavadní poznatky, vytvoří sice užitečný svod faktografie, ale nepoví nic, co by mělo život mimo odborný svět. Má-li tomu být jinak, je vyloučeno, aby historik zachovával stejnou intenzitu a perspektivu svého náhledu a ztvárnění. S rostoucí náročností na obecnou platnost historikova poznání celků mizí některé jednotliviny, u jiných zůstávají zřetelné jen kontury celých skupenství faktů. To, co bylo napsáno v monografii o odbytu obilí na feudálním dvoře v rozměru několika stran, redukuje se do několika slov v práci o předbělohorské ekonomice. Už sama nemožnost poznat důkladně všechny pramenný materiál nutí historika k nastavení jiné optiky a jiných clon nejen při heuristice, ale také při vyvolávání obrazu. Měřítka práce se mění tak, jako se mění v kartografii měřítka projekce od topografické sekce ke generální mapě. Vystupujeme výše, detaily se slévají, ale historik přesto nesmí pustit ze zřetele, že cílem jeho práce není abstraktní formule, ale podobenství života nepozbývajících názornosti a barvitosti

i plastičnosti. Úkol nesmírně náročný, protože celost bytí v nezměrném bohatství jeho projevů nikdo ze současníků minulosti či našich časů neprožívá a nevnímá. Sami jsme zlomkem, který chce zrcadlit celost. Explicitnost a úplnost je nemožná. Obstojí jen dílo, které každým svým výrokiem poukazuje na rozlehlou minulou realitu, jež nemůže být ve svých složkách ani pojmenována. Má-li toto dílo vzniknout, musí autor užívat šifer a symbolů, sugerujících existenci skutečnosti širší než je ta, která je přímo pojmenována. Jeho dílo musí vyvolávat v protikladu k „reismu“ dějezpytu bohaté konotace a asociace splétající se ve fikci viděného celku lidské a společenské existence. Tuto iluzi je možné vytvořit jen prostřednictvím slovního vyjádření. Historik s takovou ctižádostí má jedinou možnost. Psát tak, aby se historické dílo stalo i znakem. Znak, pojem kdysi průkopnický zaváděný v české duchovědě mezi válkami, otevíral nový pohled na kulturní tvorbu a umožňoval překonávat izolující přístupy jednotlivých věd; dnes to je základní a běžný a zevšednělý pojem sémiotiky. Považuji historické dílo za znak tenkrát, když poukazuje na skrytou a míněnou skutečnost, jež existuje za fakticitou historické vědy; znak vyvolává představu minulosti, jejíž fiktivní prvky, vnášené jak autorem, tak čtenářem, jsou regulovány empirií pramenů. Stává-li se historické dílo znakem, je i literaturou. Nebo opačně, protože nemůže nebyť literaturou, je i znakem. Tedy jedním z prostředků, jimiž si myslící člověk zjednává orientaci ve světě bez konce.

Vrcholné syntézy, které to dokáží, mohou být dílem jen velkého mistra syntézy a sublimace. Což je umění, které předpokládá znalost metod historikovy práce a schopnost jich užívat při racionálně vedeném výzkumu. Splnění takového předpokladu však vůbec nedává záruku, že historik bude schopen velmi vzácného vidění, kdy – podle slov básníka – „duše volná, v majestátu svém, nad staletími se vznáší světelným, vířícím cyklónem...“; vidění, jež vede k vizi, tak podezřelá opravdové vědě. Avšak mohla se kdy věda ve svých nejvyšších polohách bez ní obejít? Nejsou největší hodnoty v naší vědě právě slovním vyjádřením takových vizí? A není naším úkolem, abychom svým spisováním připravovali půdu, z níž jednou, dvakrát za století taková díla vyrůstají?

HANA BEDNAŘIKOVÁ

ČESKÁ DEKADENCE

Kontext – text – interpretace

Období označované jako přelom století, secese nebo fin de siècle provokuje svou vnitřní mnohotvárností stále nové a nové výklady. Kniha o české dekadenci hledá v takto nastavené pluralitě jednotlivých konceptů možný interpretační klíč.

Brož., 134 str., 110 Kč, vydalo CDK, objednávejte na adrese CDK

